

Rewolucja czy ewolucja? Zmiany demograficzne i agrarne w Europie w XVIII i XIX wieku

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Symulacja + Audiobook](#)
- [Film + Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

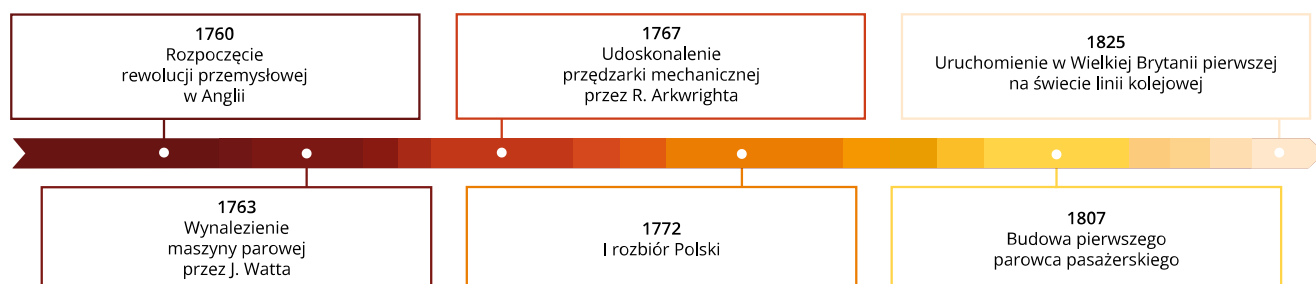
- Źródło: A. Chwalba, *Historia powszechna XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 60.
- Źródło: *Przepisy porządku wewnętrznego Farbiarni, Apretury i Tkalni. EMDE i S-ka we wsi Żabieniec pod Łodzią, Łódź 1902 r.* Cytat za: Artykuł *W fabryce – sto i więcej lat temu*, włączpolske.pl, [dostęp: 1.12.2021].

Rewolucja czy ewolucja? Zmiany demograficzne i agrarne w Europie w XVIII i XIX wieku

W fabrykach były zatrudniane nawet 5-letnie dzieci
Źródło: Lewis W. Hine, Wikimedia Commons, domena publiczna.

Już pod koniec XVIII w. dokonującą się wówczas industrializację Anglii zaczęto nazywać rewolucją przemysłową. Wkrótce określenie to spopularyzowali emigranci z Francji, którzy zauważali, że gwałtowne tempo zaludniania miast przez robotników, przybywających do nowo powstałych fabryk, zmienia oblicze świata w stopniu nie mniejszym niż rewolucja francuska. Jeszcze do niedawna jako główny skutek rewolucji przemysłowej wskazywano bogacenie się nielicznych oraz popadanie w nędzę mas, i to pomimo wyraźnego wzrostu ich poziomu życia, jaki następował od połowy XIX wieku. Dziś niektórzy historycy kwestionują sens terminu „rewolucja przemysłowa”, podkreślając, że do 1830 r. nawet w Wielkiej Brytanii industrializacja objęła tylko niektóre gałęzie przemysłu (włókiennictwo, metalurgię i górnictwo węgla kamiennego), fabryki zatrudniały ułamek siły roboczej, a wzrost dochodu narodowego na jednego mieszkańca wynosił mniej niż ok. 1% rocznie.

Twoje cele

- Wyjaśnisz, na czym polegała rewolucja przemysłowa w XIX wieku.
- Opisziesz, w jaki sposób rewolucja ta zmieniła życie codzienne Europejczyków.
- Omówisz wpływ industrializacji na wzrost liczby ludności w XIX wieku.

Rewolucja czy ewolucja?

Choć początkowo w skali gospodarki światowej zjawisko industrializacji było nieznaczne, to w gałęziach przemysłu przeżywających przewrót zachodziły głębokie zmiany organizacji i wydajności pracy. Ten sam 12-godzinny dzień pracy spędzony przy stale działającej maszynie oznaczał znacznie bardziej intensywny wysiłek niż w zakładzie rzemieślniczym, mimo że tam wszystkie czynności w procesie produkcji wykonywał człowiek. Płace robotników w fabryce były wyższe niż najemnych pracowników rolnych, ale nowy sposób pracy, której czas ściśle odmierzał zegar, sprawiał, że początkowo mało kto wytrzymał w fabryce ponad rok. Dopiero w drugim pokoleniu przyzwyczajono się do nowych warunków, które z czasem się poprawiły.

“ Przepisy porządku wewnętrznego Farbiarni, Apretury i Tkalni. EMDE i S-ka we wsi Żabieniec pod Łodzią, Łódź 1902 r.

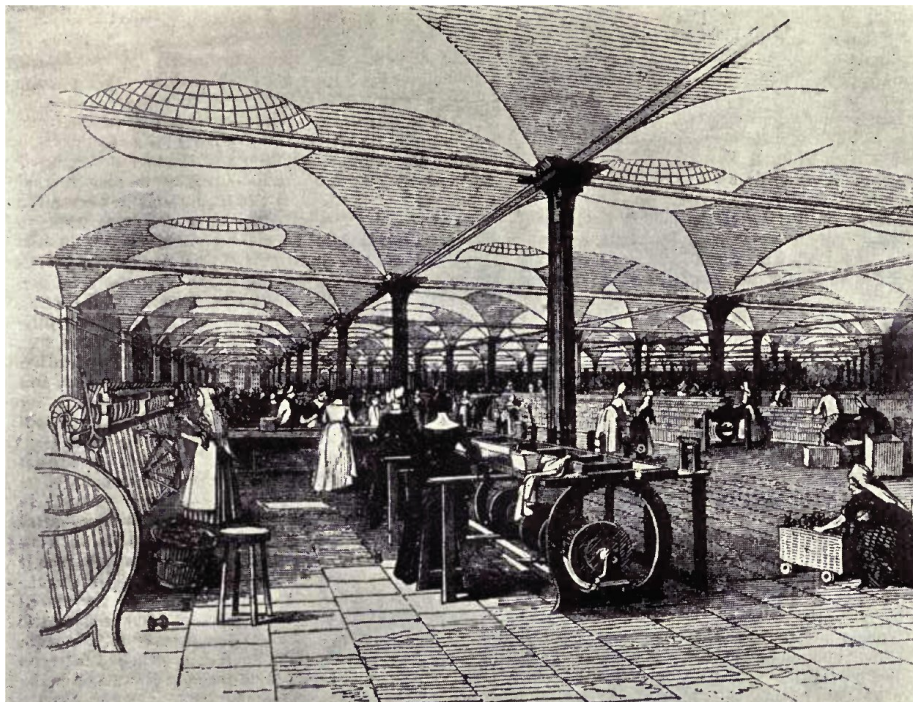
[...] Art. 2. Warunki roboty i płacy

§ 9. Dzień roboczy liczy się 11 ½ godzin, robota rozkłada się w następujący sposób:

Początek o godz. 6 rano, od 12 do 1 przerwa na obiad a o godzinie 6 ½ wieczorem koniec roboty, przy czym w ciągu dnia między 8 – 8 ½ rano i między 4 – 4 ½ po południu dozwala się robotnikom, nie zatrzymując maszyn, spożywać przyniesione ze sobą jedzenie [...].

Oceń, czy taki harmonogram pracy umożliwiał robotnikom korzystanie z czasu wolnego.

Źródło: *Przepisy porządku wewnętrznego Farbiarni, Apretury i Tkalni. EMDE i S-ka we wsi Żabieniec pod Łodzią, Łódź 1902 r.* Cytat za: Artykuł *W fabryce – sto i więcej lat temu*, włączpolske.pl, [dostęp: 1.12.2021].

Rysunek przedstawiający operatorki przy swoich maszynach, dodatek do tygodnika klasy robotniczej „Penny Magazine”, grudzień 1843 roku. Określ, co produkuje fabryka, której hala została ukazana na rysunku.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Drugą zmianą, którą spowodowała [industrializacja](#), było rozrastanie się miast przemysłowych w północno-zachodniej Anglii. Masowo ściągała tam ludność wiejska – częściowo dobrowolnie, zwabiona wyższymi zarobkami, częściowo zaś zmuszona szukać nowych środków utrzymania, których pozbawiła ją [modernizacja](#) rolnictwa. Miasta nieprzygotowane były na tak gwałtowne zmiany. Problemem był brak kanalizacji i bieżącej wody, a warunki życia, szczególnie w dzielnicach nędzy, budziły przerażenie ówczesnych obserwatorów. Brakowało lokali mieszkalnych, a te, które były dostępne miały bardzo niski standard. Kilkuosobowe rodziny gnieździły się w niewielkich, ciemnych, pełnych wilgoci i niedogrzanych izbach bez kuchni oraz łazienki. Miasta stały się siedliskiem chorób – gruźlicy, tyfusu, cholery.

Zdjęcie powstało w fabryce tekstylnej na przełomie XIX i XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Przez cały XIX wiek w europejskich i amerykańskich fabrykach były zatrudniane dzieci, nawet 5-letnie. Wyjaśnij, jakie były skutki tego procederu. Opisz emocje towarzyszące dziecku widocznemu na zdjęciu.

Źródło: Lewis W. Hine, Biblioteki Kongresu Stanów Zjednoczonych, Wikimedia Commons, domena publiczna.

U progu industrializacji

Zmiany ludnościowe

Cechą charakterystyczną porządku **demograficznego** w epoce przedprzemysłowej była wysoka liczba urodzeń i proporcjonalnie duża śmiertelność, szczególnie wśród niemowląt.

Występujące okresowo nieurodzaże oraz epidemie podnosiły dodatkowo wskaźniki umieralności kilku- a nawet kilkunastokrotnie, powodując znaczne spadki liczby ludności. Jednak wzrost wydajności rolnictwa i postępy w dziedzinie transportu doprowadziły najpierw do ograniczenia, a potem nawet do trwałego wyeliminowania groźby głodu na Zachodzie (po raz ostatni klęska ta wystąpiła w 1868 r. w krajach skandynawskich).

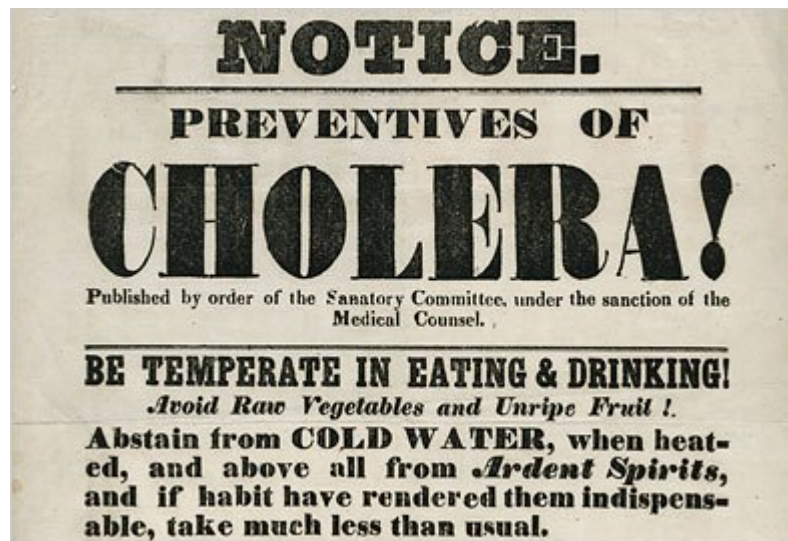
Na początku XVIII w. z nieznanых powodów zniknęła z Europy dżuma, a w kolejnym stuleciu szczepienia ograniczyły liczbę zachorowań na czarną ospę. Wprawdzie w ich miejsce pojawiły się nowe schorzenia,

Robotnicy opuszczający zakłady Platta, Oldham, 1900 rok. Określ, skąd się wzięta widoczna w tle mgła. Nazwij to zjawisko.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

zagrożające życiu człowieka, jak np. cholera, choroba zakaźna przewodu pokarmowego, czy gruźlica, atakująca przeważnie płuca, to przeciętna długość życia w Europie i w Ameryce Północnej wciąż rosła.

Ulotka wydana w 1832 roku przez nowojorską radę miejską zajmującą się zdrowiem. Autorzy ulotki radzili m.in. unikania surowych warzyw i owoców oraz zimnej, niepodgrzanej wody. Czy te rady były właściwe?

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Innym czynnikiem hamującym przyrost liczby ludności przed czasami rewolucji przemysłowej były regularne okresowe spadki liczby zawieranych małżeństw.

Zazwyczaj wskutek wysokiego przyrostu naturalnego następował spadek płac w miastach, na wsi natomiast zaczynało brakować ziemi uprawnej, co utrudniało usamodzielnianie się młodej generacji. W kolejnym pokoleniu odkładano więc w czasie moment zawarcia małżeństwa lub nie zawierano go wcale. Efektem był spadek liczby urodzin, a co za tym idzie – zmniejszona liczebność następnej generacji. To w konsekwencji przyniosło wzrost płac oraz pozwalało na łatwiejsze usamodzielnianie się na wsi, sprzyjające zawieraniu małżeństw i prowadzące do kolejnego wyżu demograficznego. Cykl ten powtarzał się co ok. 25 lat aż do schyłku XVIII stulecia, kiedy w konsekwencji industrializacji zależność ta została zerwana przede wszystkim dzięki masowemu powstawaniu nowych miejsc pracy poza rolnictwem.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/D4Fxxw56q>

Film opowiadający o zmianach demograficznych i agrarnych w Europie.

Porównaj czynniki, które wpłynęły na długość życia oraz liczebność populacji w XVIII w., i te, które oddziałują współcześnie.

Pierwszy tramwaj parowy Le Raincy – Montfermeil, 1868 r. Skutkiem rewolucji przemysłowej był szybki rozwój środków transportu. W latach 70. XIX wieku w Europie pojawiły się tramwaje parowe (pierwszy w 1868 r. na trasie Le Raincy – Montfermeil), i w wielu miastach zastąpiły tramwaje konne. Oceń jakość podróży takim tramwajem.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Maltuzjanizm

W 1798 r. anglikański duchowny i ekonomista Tomasz Robert Malthus opublikował rozprawę *Prawo ludności*, w której prognozował, że dalszy przyrost liczby ludności spowoduje masowy głód. Nie przewidział on jednak wzrostu wydajności rolnictwa, który oddalił widmo klęski. Mimo to pesymizm Malthusa podzielało i podziela również dzisiaj wielu demografów, socjologów i ekonomistów. Zwolennicy maltuzjanizmu postulują ograniczanie nadmiernej – ich zdaniem – rozrodczości, szczególnie w niższych warstwach społecznych, które borykają się z niedostatkami środków do życia, oraz krajach postkolonialnych i rozwijających się.

Thomas Malthus

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Przełom w rolnictwie

Angielska rewolucja przemysłowa nie byłaby możliwa, gdyby nie wcześniejsze zwiększenie wydajności rolnictwa. Archaiczna gospodarka wiejska, służąca głównie zapewnieniu samowystarczalności chłopów, nie zdołałaby bowiem ani zapewnić taniej żywności rozrastającym się miastom, ani stworzyć na wsi rynku zbytu dla towarów przemysłowych. Przełomowe zmiany w technice rolniczej zaszły na początku XVIII w., kiedy na Wyspy

Parowóz Stephensona „Rocket” (replika). Wyjaśnij, do czego służył pojazd widoczny na zdjęciu.

Źródło: William M. Connolley, Wikimedia Commons, licencja: CC BY-SA 3.0.

Brytyjskie dotarły z Holandii nowe metody upraw: lepsza orka dzięki zastosowaniu nowych narzędzi, np. pługów odwracających glebę, kultywatorów,

mechaniczne młocarnie i sieczkarnie, selekcja ziarna siewnego i [płodozmian](#). Na dotychczasowych ugorach zaczęto sadzić koniczynę i rzepę, które okazały się doskonałymi roślinami pastewnymi.

To, że blisko 5% ludności całego kraju mieszkało w Londynie, czyniło zeń niezwykle chłonny rynek także na produkty mięsne, a to sprzyjało rozwojowi hodowli. Wzrost liczby zwierząt oznaczał zarazem obfitość nawozu, którego użycie powodowało z kolei wzrost plonów. Na postęp w rolnictwie nie wpływały jeszcze wówczas maszyny. Praktyczne zastosowanie siewnika oraz żniwiarki nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIX wieku w Stanach Zjednoczonych. Do rozwoju brytyjskiej gospodarki wiejskiej przyczynił się natomiast parlament, zezwalając wielkim właścicielom na tzw. ogradzanie, czyli komasowanie gruntów kosztem drobnych dzierżawców. Na gruntach tych zaczęły powstawać łączone i ogradzane płotem pastwiska dla owiec, ponieważ właściciele ziemscy zauważyli, że sprzedaż owczej wełny przynosi spore zyski. Oparta na pracy najemnych robotników produkcja rolna w wielkich posiadłościach stała się wydajniejsza, a zmniejszenie liczby trudniących się nią ludzi wpływało na migrację pozbawionych zarobku chłopów do miast. Tam zasilili oni szeregi klasy robotniczej, biorąc czynny udział w procesie industrializacji.

Słownik

industrializacja

uprzemysłowienie; rozwój gospodarczy polegający na zwiększeniu udziału przemysłu w dochodzie narodowym, a także towarzyszący mu proces przekształcania społeczeństw tradycyjnych w przemysłowe, w których zwiększa się odsetek osób zatrudnionych w przemyśle i mieszkających w miastach.

płodozmian

system gospodarki rolnej zakładający zaplanowaną z góry na wiele lat rotację upraw, kolejno następujących po sobie na określonym obszarze.

demografia

nauka zajmująca się badaniem stanu i struktury ludności

modernizacja

unowocześnienie i usprawnienie czegoś

Produkt Krajowy Brutto

suma wartości dóbr i usług finalnych wytworzonych na terytorium danego kraju,
w danym okresie

Słowa kluczowe

rewolucja przemysłowa, Anglia, industrializacja, Europa w dobie oświecenia, oświecenie w Europie

Bibliografia

A. Chwalba, *Historia powszechna XIX wieku*, Warszawa 2008.

Wielka historia świata. Tomy 1-12 (praca pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności); Świat Książki 2004-2006.

Wielka historia Polski, tomy 1-10; Oficyna Wydawnicza FOGRA, Kraków 2016.

Seria *Historia powszechna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011-2019.

Symulacja + Audiobook

Polecenie 1

Zapoznaj się z audiobookiem oraz symulacją interaktywną. Wyjaśnij, jakie zmiany w strukturze społecznej spowodowało przejście demograficzne.

Twoja odpowiedź

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/PrG3PXbJV>

Przejście demograficzne

Spadek śmiertelności przy niezmiennym się przez dłuższy czas wysokim poziomie płodności zaowocował eksplozją demograficzną. Pomimo trwającej przez cały XIX w. masowej emigracji do Ameryki w stuleciu tym nastąpił wzrost liczby mieszkańców Europy o 102%, ze 146 do 295 mln. Z czasem zmniejszał się przyrost naturalny i – co za tym idzie – także tempo wzrostu liczby ludności aż do osiągnięcia równowagi z niewielką przewagą urodzeń nad zgonami, przy czym – co charakterystyczne dla owego nowego porządku demograficznego – i jednych, i drugich notowano znacznie mniej niż dawniej (u schyłku XIX w. śmiertelność niemowląt spadła poniżej 20%, a w pierwszej połowie XX w. – poniżej 10%). Jednocześnie wydłużeniu uległa średnia długość życia Europejczyków z ok. 30 do ok. 50 lat.

Opisany proces, noszący nazwę przejścia demograficznego, najwcześniej dokonał się w Europie Zachodniej, zwłaszcza we Francji, gdzie jego początki datuje się na koniec XVIII wieku. Natomiast w Europie Wschodniej rozpoczął się on dopiero w drugiej połowie XIX w., a zakończył w połowie XX wieku. W Polsce śmiertelność niemowląt spadła poniżej 20% w okresie międzywojennym, a poniżej 10% dopiero w drugiej połowie XX wieku, by w 2004 roku osiągnąć 0,7%. Przeciętna długość życia na ziemiach polskich około roku 1800 wynosiła 28–30 lat, sto lat później – 40 lat, w połowie XX w. przekroczyła 60 lat, obecnie zaś mężczyźni żyją średnio 70 lat, a kobiety – 79 lat.

Szacunkowa liczba ludności poszczególnych kontynentów w latach 1700–1800 (w mln)

Polecenie 2

Wskaż kontynent, na którym procentowo doszło do największego przyrostu ludności, oraz ten, gdzie procentowy przyrost był najmniejszy. Jak myślisz, dlaczego tak się stało?

Twoja odpowiedź

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/PrG3PXbJV>

Zależność między wzrostem liczby ludności a płacami w Anglii w XVI-XIX w.

Wskutek powiększania się liczby ludności płace ulegały wyraźnemu obniżeniu aż do momentu wyhamowania przyrostu naturalnego. Prawidłowość ta przestała obowiązywać u schyłku XVIII w. pod wpływem industrializacji, dzięki której zaczęły powstawać nowe miejsca pracy poza rolnictwem. W rezultacie średni wiek za mąż pójścia Brytyjek obniżył się z 27 do 23 lat, a odsetek kobiet trwale pozostających w panieństwie spadł z blisko 20 do 10%.

Ludność Anglii, Francji i Niemiec na tle nowożytnej Europy (w mln)

Polecenie 3

Przy użyciu powyższych danych uzasadnij tezę o korelacji poziomu przyrostu naturalnego z wysokością płacy.

Twoja odpowiedź

Polecenie 4

Wyjaśnij, czy ukazane prawidłowości można odnieść i do dzisiejszych czasów. Odpowiedź uzasadnij.

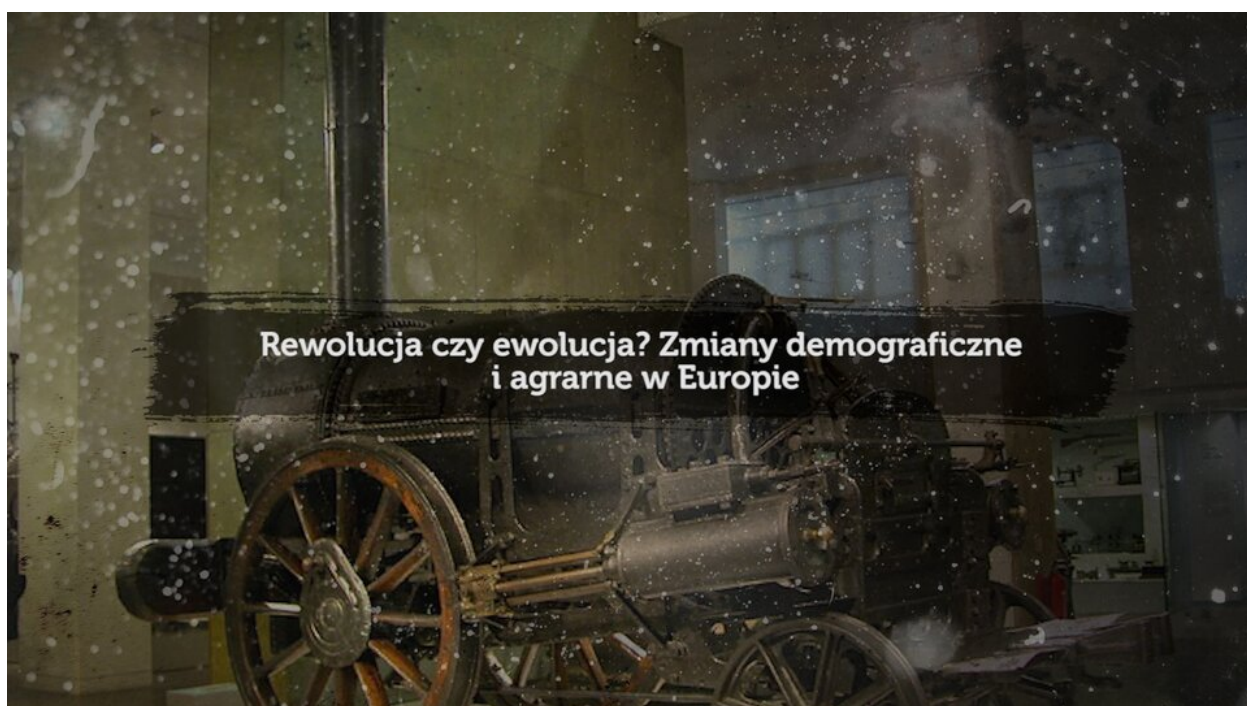
Tvoja odpowiedź

Film + Sprawdź się

Polecenie 1

Zapoznaj się z materiałem filmowym i wykonaj polecenia.

Twoja odpowiedź

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/Ddmjdj3ah>

Film opowiadający o zmianach demograficznych i agrarnych w Europie.

Polecenie 2

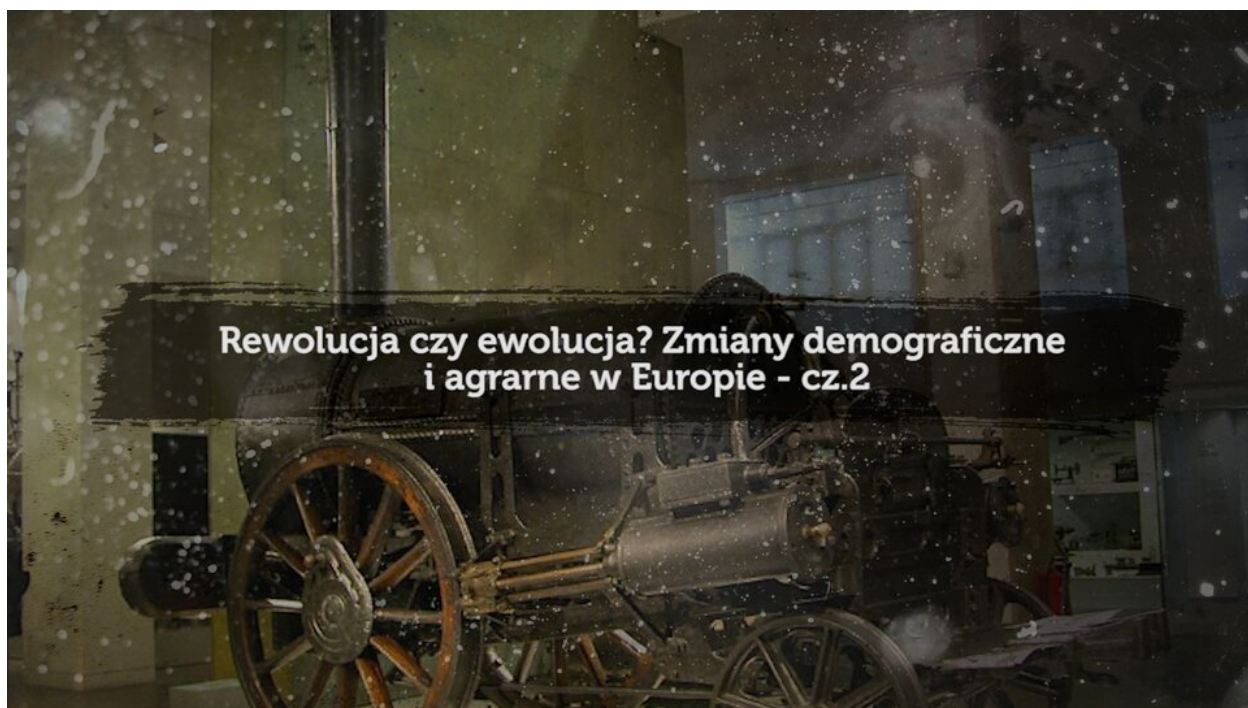
Wymień przyczyny i skutki rewolucji przemysłowej.

Twoja odpowiedź

Polecenie 3

Omów wpływ rewolucji przemysłowej na wzrost ludności w Europie.

Twoja odpowiedź

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/Ddmjdj3ah>

Film opowiadający o zmianach demograficznych i agrarnych w Europie.

Polecenie 4

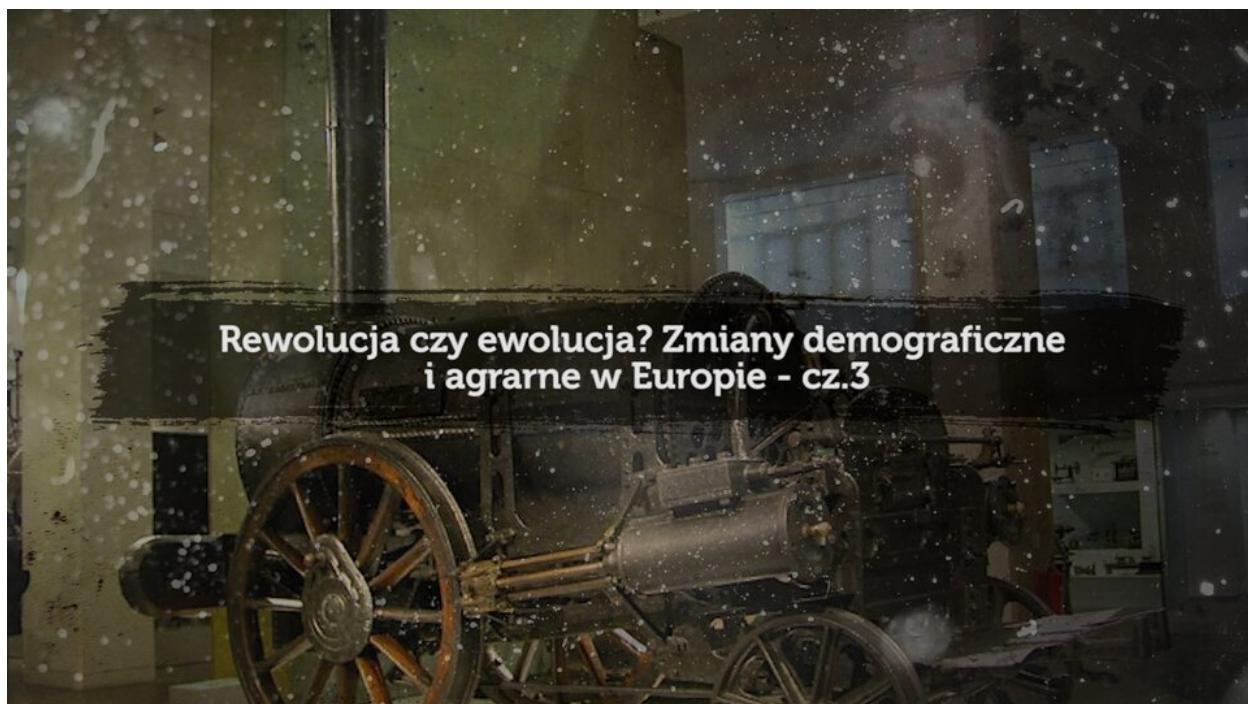
Wymień zmiany, które nastąpiły na świecie w wyniku wzrostu liczby ludności.

Twoja odpowiedź

Polecenie 5

Wyjaśnij, dlaczego liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie systematycznie spadała przez cały XIX wiek. Jaki wpływ na to miała modernizacja rolnictwa?

Twoja odpowiedź

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/Ddmjdj3ah>

Film opowiadający o zmianach demograficznych i agrarnych w Europie.

Polecenie 6

Wskaż wynalazek, który twoim zdaniem najbardziej przyczynił się do rozwoju nowoczesnego rolnictwa. Odpowiedź uzasadnij.

Twoja odpowiedź

Polecenie 7

Wyjaśnij, dlaczego w Europie Środkowej i Wschodniej przemiany w rolnictwie zaszły później niż w Europie Zachodniej.

Twoja odpowiedź

Polecenie 8

Wymień skutki rewolucji agrarnej.

Twoja odpowiedź

Przeanalizuj poniższe źródło i wykonaj polecenia.

((A. Chwalba

Historia powszechna XIX wieku

Wraz ze spadkiem liczby zatrudnionych w zawodach rolniczych, postępował proces modernizacji rolnictwa i jego uprzemysłowienia. Rozpoczął się on w Holandii i Wielkiej Brytanii, gdyż w nich najwcześniej zniesiono przywileje stanowe i cła wewnętrzne, a tamtejsi chłopi - farmerzy otrzymali pełne prawo własności ziemi [...] w miejsce trójpółówki wprowadzali płodozmian, co natychmiast przyniosło zwiększenie ilości produkowanych zbóż i innych roślin. Zaczęli uprawiać rośliny motylkowe, takie jak wyka, łubin, koniczyna, lucerna, które przywróciły ziemi azot, dzięki czemu można było zlikwidować ugorowanie. To była zmiana kopernikowska. Z tego powodu nieraz nazywana jest rewolucją agrarną. Zurbanizowane regiony Holandii i Wielkiej Brytanii gwarantowały zbyt produktów żywnościowych i to po cenach korzystnych dla ich producentów.

Źródło: A. Chwalba, *Historia powszechna XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 60.

1. Wskaż wymienione w tekście trzy przyczyny przemian w rolnictwie angielskim. Wyjaśnij, w jaki sposób sprzyjały one modernizacji rolnictwa.

2. Na podstawie informacji zawartych w tekście określ własnymi słowami, na czym polegała rewolucja agrarna.

Ćwiczenie 2

Rozstrzygnij, czy zjawisko przedstawione na ilustracji poniżej można uznać za konsekwencję zjawisk opisanych we fragmencie opracowania historycznego z poprzedniego ćwiczenia. Uzasadnij swoją odpowiedź.

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Tvoja odpowiedź

Dla nauczyciela

Autor: Martyna Wojtowicz

Przedmiot: Historia

Temat: Rewolucja czy ewolucja? Zmiany demograficzne i agrarne w Europie w XVIII i XIX wieku

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

Zakres podstawowy

XXIV. Europa w dobie oświecenia. Uczeń:

1) charakteryzuje postęp techniczny i przemiany kapitalistyczne w Europie Zachodniej;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie.

Cele operacyjne:

Uczeń:

- wyjaśni, na czym polegała rewolucja przemysłowa w XIX w.
- opíše, w jaki sposób rewolucja ta zmieniła życie codzienne Europejczyków.
- omawia wpływ industrializacji na wzrost liczby ludności w XIX wieku.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm;
- lekcja odwrócona.

Metody i techniki nauczania:

- rozmowa nauczająca z wykorzystaniem ćwiczeń interaktywnych;
- analiza materiału źródłowego (porównawcza);
- dyskusja.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda;
- telefony z dostępem do internetu.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

Przygotowanie do zajęć. Nauczyciel loguje się na platformie i udostępnia uczniom e-materiał „Rewolucja czy ewolucja? Zmiany demograficzne i agrarne w Europie w XVIII i XIX wieku”. Prosi uczestników zajęć o zapoznanie się z tekstem w sekcji „Przeczytaj” i multimedium w sekcji „Film + Sprawdź się” tak, aby podczas lekcji mogli w niej aktywnie uczestniczyć i wykonywać polecenia.

Faza wstępna:

1. Wyświetlenie przez nauczyciela tematu i celów zajęć oraz krótkie omówienie planowanego ich przebiegu.
2. Prowadzący poleca uczniom przygotować w parach pytania z nim związane. Czego uczniowie chcą się dowiedzieć? Co ich interesuje w związku z tematem lekcji? Określą w ten sposób wspólnie kryteria sukcesu.

Faza realizacyjna:

1. Praca z tekstem. Nauczyciel ocenia, na podstawie informacji na platformie, stan przygotowania uczniów do zajęć. Jeżeli jest ono niewystarczające, prosi o ciche zapoznanie się z treścią sekcji „Przeczytaj”. Jeżeli zaś uczestnicy zajęć zaznajomili się wcześniej z tekstem i filmami, prosi, aby w parach wynotowali minimum trzy najważniejsze, ich zdaniem, kwestie poruszone w e-materiale. Następnie pary łączą się

w grupy czteroosobowe i w czasie dyskusji wybierają wspólnie najważniejszy wątek. Na koniec każda z grup na forum przedstawia i argumentuje swój wybór.

2. Praca z multimedium („Symulacja + Audiobook”). Wybrana osoba czyta polecenie nr 1: „Zapoznaj się z audiobookiem oraz symulacją interaktywną. Wyjaśnij, jakie zmiany w strukturze społecznej spowodowało przejście demograficzne”. Po zapoznaniu się z materiałem uczniowie dzielą się na grupy do czterech osób i opracowują odpowiedzi. Po ustalonym wcześniej czasie przedstawiciel wskazanej (lub zgłaszającej się na ochotnika) grupy prezentuje propozycję odpowiedzi, a pozostali uczniowie ustosunkowują się do nich. Nauczyciel w razie potrzeby uzupełnia je. W podobny sposób uczniowie wykonują polecenia nr 2 (wskazują kontynent, na którym procentowo doszło do największego przyrostu ludności, oraz ten, gdzie procentowy przyrost był najmniejszy, a także wyjaśniają przyczynę tego faktu) oraz polecenie 3 (uzasadniają tezę o korelacji poziomu przyrostu naturalnego z wysokością płacy).
3. Nauczyciel przypomina, że uczniowie przed lekcją zapoznali się z filmami z sekcji „Film + Sprawdź się”. Zadaje im pytania: Dlaczego liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie systematycznie spadała przez cały XIX wiek? Jaki wpływ na to miała modernizacja rolnictwa? Który z wynalazków waszym zdaniem najbardziej przyczynił się do rozwoju nowoczesnego rolnictwa? Dlaczego w Europie Środkowej i Wschodniej przemiany w rolnictwie zaszły później niż w Europie Zachodniej? Uczniowie przedstawiają propozycje swoich odpowiedzi wraz z argumentacją, krótko dyskutują.
4. Na koniec prowadzący może zaprosić uczniów do dyskusji na temat tego, czy możemy mówić o rewolucji czy raczej ewolucji odnośnie zmian gospodarczych i społecznych w XVIII i XIX w. w Europie.

Faza podsumowująca:

1. Uczniowie dobierają się w pary i wymieniają poglądami, dzielą się tym, czego się nauczyli na temat: „Rewolucja czy ewolucja? Zmiany demograficzne i agrarne w Europie w XVIII i XIX wieku”.
2. Nauczyciel omawia przebieg zajęć, wskazuje mocne i słabe strony pracy uczniów.

Praca domowa:

1. Wykonaj ćwiczenia 1 i 2 z sekcji „Film + Sprawdź się”.
2. Wykonaj polecenia nr 2 i 3 z sekcji „Film + Sprawdź się”.

Materiały pomocnicze:

A. Chwalba, *Historia powszechna XIX wieku*, Warszawa 2008.

Wielka historia świata. Tomy 1-12 (praca pod patronatem Polskiej Akademii Umiejętności); Świat Książki 2004-2006.

Wielka historia Polski, tomy 1-10; Oficyna Wydawnicza FOGRA, Kraków 2016.

Seria *Historia powszechna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011-2019.

Wskazówki metodyczne:

- Informacje z sekcji „Symulacja + Audiobook” mogą być wykorzystane w trakcie lekcji do pracy uczniów w parach lub samodzielnie.